

noktası ve önemli bir ilim merkezi haline getirdi. Kuzey Kafkasyalı Hâlidî şeyhlerinin aksine siyasi mücadelelerden uzak kalmayı uygun gören Resulev kültür faaliyetlerine daha çok önem verdi. Âlimcan Barudî ve Rızâeddin Fahreddin gibi büyük ilmî şahsiyetlerin Resulev'in müridleri arasında bulunması dikkat çekicidir. Oğlu ve halifesi Abdurrahman 1941'de Rusya ve Sibiryâ müslümanları Diyanet İşleri Başkanlığına getirildi. Bunun dışında, Sovyetler döneminde Hâlidîyye'nin İdil-Urallar'da ne derece faal olduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Arap dünyasında Hâlidîyye'nin en yaygın olduğu ülke Suriye'dir. Tarikatın Şam'da kök salmasına meşhur Hânî ailesinin büyük katkısı olmuştur. Hâlidîyye'nin temel kitaplarından *el-Behcetü's-seniyye fi âdâbi't-tarîkati'l-aliyyeti'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşibendiyye*'nin yazarı Şeyh Muhammed b. Abdullah el-Hânî ile (ö. 1862), *el-Hadâ'îku'l-verdiyye fi ha-kâ'iki ecillâ'în-Nakşibendiyye* ve *es-Sâ'adetü'l-ebediyye fî mâ câ'e bihi'n-Nakşibendiyye*'nin yazarı Şeyh Abdülmecîd b. Muhammed el-Hânî (ö. 1900) bu ailenin en önemli şahsiyetlerindendir. XX. yüzyılda Şam'da faaliyet gösteren Hâlidî şeyhlerinin çoğunun silsilesi Siirtli İshâ b. Talha'ya (ö. 1913) ulaşır. Halifelerinden Şeyh Ahmed Küftârî uzun yıllar Suriye Cumhuriyeti müftülüğü yapmıştır. Suriye'nin diğer şehirlerinde de birçok Hâlidî şeyhi faaliyet göstermiştir. Bunlar arasında, silsileleri Hâlid el-Bağdâdî'nin Humus'taki halifesi Şeyh Ahmed Tuzukî'ye ulaşan ve İhvân-ı Müslimîn'in Suriye kolu ile yakından iş birliği yapan Şeyh Muhammed Hamîd el-Hamevî (ö. 1969) ve Halepli Şeyh Muhammed Nebhân (ö. 1975) Suriye iktidarlarına karşı cephe almışlardır. Lübnan'ın Trablus şehri Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin (ö. 1858) zamanından beri Hâlidî tarikatının önemli bir merkezi olmuştur.

Hâlidîyye, Mısır'da uzun mâzisi olan tarikatlar arasında önemli bir gelişme gösteremedi. Gümüşhânevî'nin halifelerinden bir Türk olan Mehmed Âşık Efendi için (ö. 1883) Mısır Hidivi Abbas'ın 1851'de Kahire'de yaptırdığı tekkeye 1954'te Mısır hükümetince el konuldu. Mehmed Âşık Efendi'nin silsilesinin bugüne kadar devam ettiği bilinmektedir. Gümüşhânevî'nin 1873'te Kahire'yi ziyareti sırasında hilâfet verdiği Mısırlı Cevdet İbrâhim (ö. 1932) şeyhlik makamını oğlu İshâ-

ya bıraktı. Mısır'da Hâlidîler'in en hatırı sayılan siması Şeyh Muhammed Emîn el-Kürdî'dir (ö. 1914). Uzun yıllar Haremeyn'de kaldıktan sonra Mısır'a geçen Şeyh Muhammed Emîn önceleri tarikatını yaymaktan çekindi. Ancak daha sonra rüyasında gördüğü mürşidi Şeyh Ömer'in bir emrine uyararak faaliyete başladı. Tasavvufa karşı düşmanca tavırlarıyla tanınan Selefler'in muhalefetine rağmen oldukça başarılı çalışmalar yapan şeyhin yerine önce oğlu Necmeddin, daha sonra torunu Abdurrahman geçti.

Hâlidîyye'nin İslâm âleminin en uzak bölgelerine kadar yayılmasında Hâlid el-Bağdâdî'nin Mekke'ye tayin ettiği halifesi Abdullah Mekki (Erzincânî) önemli bir rol oynadı. Onun müridleri arasında yalnız Türkler, Kırım ve Kazan Tatarları değil, Hâlidîyye'yi Güneydoğu Asya'ya götüren Sumatralı Şeyh İsmâil Minangkabavî de bulunuyordu. 1856'da Singapur'a giden Şeyh İsmâil ertesi yıl Riau saltanatının merkezi Penyengat adasına geçerek Sultan Muhammed Yûsuf'un Hâlidîyye'ye intisap etmesini sağladı. Malezya'da Pinang şehrine yakın Pondok Upeh köyünde bir Hâlidî merkezi kuran Şeyh İsmâil halife bırakmadan vefat etti. Abdullah Mekki'nin ölümünden sonra Mekke'de faaliyet gösteren halifeleri Şeyh Yahyâ Dağüstânî ile Şeyh Süleyman Kırımî hac yaptıktan sonra bir süre Mekke'de ikamet eden birçok Cavali ve Sumatralı'ya icâzet vererek tarikatın Güneydoğu Asya'da yayılmasını sağladılar. Kırımlı Şeyh Süleyman'ın halifesi Şeyh Süleyman Züh-dü'nün Mekke'de kurduğu Cebelîkubey's Hâlidî Tekkesi Güneydoğu Asyalı hacılar arasında büyük şöhret kazandı. Bu tekke de yetiştikten sonra Cava ve Sumatra'nın çeşitli yerlerinde Hâlidîyye'yi yapanlar arasında Şeyh Celâleddin Cangking (Batı Sumatra), Hacı Muhammed Arsat (Cava) ve Şeyh Abdülvehhâb Roka'nı özellikle zikretmek gerekir. Şeyh Abdülvehhâb, 1868'de Sumatra'nın kuzeyinde Lengkat şehri yakınlarında bir "pasantren" (hem medrese hem tekke vazifesi-ni gören kurum) tesis etti. Bâbüsselâm adıyla da tanınan bu kurum Şeyh Abdülvehhâb'ın vefatından sonra (1926) ilim ve tarikat merkezi ve Sumatra'nın başlıca ziyaretgâhlarından biri oldu. Şeyh Abdülvehhâb'ın tayin ettiği 126 halifeden Hacı Osman b. Muhammed (ö. 1984), Malezya'nın Johore eyaletinde hâlâ faaliyetlerini sürdüren bir Hâlidî pasantreni kurdu. Son devir Malezya Hâlidî şeyhlerinden biri de silsilesi başka bir yolla Şeyh

Süleyman Züh-dü'ye ulaşan Hacı Ma'rûf-tur (ö. 1994). Bütün ülkede büyük bir saygıya mazhar olan Hacı Ma'rûf'un Negeri Sembilan eyaletinde kurduğu pasantren faaliyetlerine devam etmektedir.

Malezya ve Endonezya Hâlidî şeyhlerinin bir özelliği de müridlerini yılın muhtelif zamanlarında süresi on ile kırk gün arasında değişen bir nevi toplu halvete sokmalarıdır. Ortadoğu Hâlidîleri arasında da pek rastlanmayan bu uygulamanın ne zaman ve kimin tarafından tarikat usullerine ilâve edildiği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülmeccid el-Hânî, *el-Hadâ'îku'l-verdiyye*, Kahire 1308; M. Murâd el-Menzilevî, *Ze'yl Reşehât 'ayni'l-hayât*, Mekke 1300; M. Ahmed Dur-nîka, *et-Turuku's-şûfiyye ve meşâyihuhâ fî Trâblus*, Beyrut, ts., s. 195-223; M. Raûf Tevekkülî, *Târîh-i Tasavvuf der Kürdîstân*, Tahrân, ts.; Abdülhamîd Mahmûd Tahmâz, *el-'Allâme-tü'l-mücâhid eş-Şeyh Muhammed el-Hâmîd*, Beyrut 1391/1971; F. de Jong, *Turuq and Turuq-Linked Institutions in Nineteenth Century Egypt*, Leiden 1978, s. 81, 141-142; a.mlf., "Les confréries mystiques musulmanes au Machreq arabe", *Les ordres mystiques dans l'Islam* (ed. A. Popovic - G. Veinstein), Paris 1985, s. 204-243; H. W. Muhd. Shaghir Abdullah, *Syeikh Ismail al-Minangkabawi, penyiar tharikat naqsyabandiyah khalidiyah*, Solo 1985; Haj Sulayman bin Haj Muhamad Nur, *Perjuangan hidup seorang hamba Allah: Tuan Shaykh al-Hajj Ma'ruf bin Ya'qub*, [baskı yeri ve tarihi yok]; A. Bennigsen - Ch. Gaborieau-Quelquejay, *Le soufi et le commissaire*, Paris 1986; W. Kraus, "Some Notes on the Introduction of the Naqshbandiyya-Khalidiyya into Indonesia", *Naqshbandis* (ed. M. Gaborieau v.d.g.r.), Paris 1990, s. 691-706; M. Osman Sirâceddin, *Sirâcü'l-kulûb*, İstanbul 1991; Hârûn Şefîki, "Ülemâ ve 'urefâ-yı 'anbarân, [baskı yeri ve tarihi yok]; M. van Burenussen, *Agha, Shaikh and State*, Utrecht, ts.; a.mlf., *Tarekat Naqsyabandiyah di Indonesia*, Bandung 1992; M. Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, London 1994; Hamid Algar, "Shaykh Zaynnullah Rasulev: The Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region", *Muslims in Central Asia* (ed. Jo-Ann Gross), Durham 1992, s. 112-133; a.mlf., "al-Kurdi", *EP* (İng.), V, 486.

HAMİD ALGAR

Anadolu'da Hâlidîlik. Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinin en çok faaliyet gösterdikleri ve etkili oldukları bölgelerin başında Anadolu, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Balkanlar gelir. Nakşibendiyye'nin Ahrârîyye kolu XV. yüzyılda Abdullah-ı İlâhî, Müceddidiyye kolu ise XVIII. yüzyılda Murâd-ı Buhârî ve Mehmed Emin Tokadî vâsıtasıyla Anadolu ve Balkanlar'a girmişse de etkileri sınırlı kalmıştır.

Hâlid el-Bağdâdî'nin mürid ve halifeleri İstanbul'a gelmeden önce müşşidi Abdullah Dihlevî'nin halifelerinden Hintli Mahmud Can bir süre Mekke'de ikamet ettikten sonra İstanbul'a gelerek faaliyette bulunmuş ve çevresinde epey mürid toplamıştı. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Vâlide Sultan onun için Mekke'de bir zâviye yaptırmıştı. İstanbul'da Bâlâ Dergâhı'nın şeyhi Şumnulu Ali Efendi, Mahmud Can'ın halifesi ve Âdile Sultan'ın müşşidi idi. Reîsülkurâ Abdullah Eyyûbî ve Hattat Kazasker Mustafa İzzet 1830'da Mekke'de Şeyh Mahmud Can'dan hilâfet almışlardı. İstanbul'da ve saray çevresinde bir süre etkili olan Mahmud Can'ın faaliyetleri çok sürmedi. Onun yerini Hâlid el-Bağdâdî'nin İstanbul'a gönderdiği halifeleri aldı. Hatta daha önce Üsküdar Alaca Minare Tekkesi Nakşibendî şeyhi Abdülfettâh el-Akrî ile Murad Molla Tekkesi şeyhi Ali Tâlib Efendi gibi Nakşibendiyye şeyhleri inâbelerini Hâlidîyye vasıtasıyla yenilemişlerdi. Bu şekilde Nakşibendiyye İstanbul ve çevresinde Hâlidîler tarafından temsil edilmeye başlanmıştır.

Bağdâdî'nin faaliyet gösterdiği Irak ve Suriye'nin Osmanlı Devleti'ne bağlı olması tarikatın İstanbul ve çevresinde yayılmasını kolaylaştırdı. Hâlid el-Bağdâdî'nin İstanbul'a gönderdiği ilk halife olan Muhammed Sâlih, görev yaptığı dergâha Hâlidîler'den başkasını almadığı gerekçesiyle halifelikten alınca yerine Abdülvehhâb es-Sûsî, onun da uzaklaştırılması üzerine İzmirli Ahmed Eğribozî bu göreve getirildi. Hâlidîyye bu zat vasıtasıyla Osmanlı bürokrasisinde yayıldı. Mekîzâde Mustafa Âsım ve Mehmed Refik Efendi gibi şeyhülislâmlar; Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Said Paşa, Dâvud Paşa, Gürcü Necib Paşa, Nâmık Paşa, Mûsâ Saffetî gibi kişiler Hâlidîliğe intisap etti.

Hâlidîyye'nin İstanbul'da hızla yayılması, tarikat ileri gelenlerinin kısa sürede siyasî nüfuz ve güç kazanmaları yönünde sıkıntılara yol açtı. Hâlet Efendi öncülüğünde Hâlidîler'e karşı yürütülen mücadele etkili oldu ve tarikat mensupları II. Mahmud tarafından İstanbul'dan uzaklaştırıldı. 1828'de daha geniş bir tedbir alındı ve İstanbul'daki Hâlidîler'in tamamına yakın kısmı Sivas'a sürüldü. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp Bektaşî tekkelerinin kapatılmasının ardından bu tekkelerin şeriata bağlılıklarıyla tanınan Hâlidîler'e verilmesi bir devlet politikası haline geldiğinden Hâlidîler ki-

sa bir müddet sonra daha güçlü bir şekilde İstanbul'a döndüler.

Hâlidîyye, Anadolu ve Balkanlar'da Hâlid el-Bağdâdî'nin silsileleri Ahmed el-Ervâdî, Seyyid Tâhâ Hakkârî, Abdullah Mekî (Erzincânî), Ali es-Sebtî ve Muhammed Kudsî gibi halifelerine ulaşan şeyhler vasıtasıyla etkili olmuştur. Hâlidîyye'nin en yaygın ve en faal silsileleri şunlardır:

1. Ahmed el-Ervâdî'ye Ulaşan Silsile. Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Trabluşşam müftüsü Ahmed el-Ervâdî'nin (ö. 1857) halifesi olarak İstanbul'da faaliyet gösteren Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (ö. 1893) Türkiye'nin siyasî, içtimâî ve dinî hayatı üzerinde önemli rol oynadı. Halifelerinden Ömer Ziyâeddin Dağıstânî (ö. 1920), İskender Paşa Camii imamı olarak tanınan Mehmet Zahit Kotku'yu yetiştirdi (ö. 1980). Kotku'nun birçoğu din âlimi, öğretim üyesi, yazar ve sanatkar olan müntesiplerinden bazıları siyasete de atılmış, birçok devlet ve siyaset adamı, başbakan, bakan, milletvekili, üst düzey bürokrat ondan etkilenmiştir. Bunun dışında basın, eğitim, ticaret ve sanayi dallarında çalışan mensupları da vardır. Çıkardığı *Hareket* dergisiyle belli bir çevreye tesir etmiş olan Nurettin Topçu'nun müşşidi Abdülaziz Bekkine'nin (ö. 1952) silsilesi de Gümüşhânevî'ye ulaşır.

2. Seyyid Tâhâ Hakkârî'ye Ulaşan Silsileler. a) Esad Erbilî. Tâhâ el-Harîrî ve Seyyid Tâhâ Hakkârî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşan Esad Erbilî (ö. 1931) İstanbul'da faaliyet gösteren önemli Hâlidî şeyhlerindendir. Mahmut Sami Ramazanoğlu (ö. 1984), Bolulu Muhammed Muhyiddin Efendi (ö. 1976), Yahyalılı Mustafa Hulûsi Dinç bu zatın halifeleridir. b) Alvarlı Muhammed Lutfi (ö. 1956). Pîr-i Küfrevî diye tanınan Bitlisli Muhammed Küfrevî'nin halifesidir. Silsilesi Pîr-i Küfrevî, Seyyid Tâhâ Hakkârî yoluyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşır. c) Abdülhakim Arvâsî. Silsilesi Seyyid Fehim ve Seyyid Tâhâ Hakkârî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşan Abdülhakim Arvâsî (ö. 1943) sadece Van müftüsü Muhammed Sıddık Efendi'ye hilâfet, diğer bazı müridlerine de hatm-i hâcegân okumak için izin vermiştir. Necip Fazıl Kısakürek ile Hüseyin Hilmi Işık Abdülhakim Arvâsî'ye intisap etmiştir. d) Haznevî silsilesi. Ahmed Haznevî, Muhammed Ziyâeddin, Fethullah Verkânîsî, Abdurrahman et-Tâgî, Sıbgatullah Arvâsî ve Seyyid Tâhâ Hakkârî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşır. Ahmed Haznevî'nin (ö. 1949) halifesi Ab-

dülhakim Hüseyinî'nin oğlu Muhammed Râşid Erol (ö. 1993) döneminde bu silsile Türkiye çapında yaygınlık kazanmıştır. e) Dede Paşa. Dede Paşa olarak tanınan Bayburtlu Mûsâ Efendi'nin (ö. 1974) silsilesi Erzincanlı Beşir Buyruk, Muhammed Sâmi, Abdurrahman Tâgî, Sıbgatullah Arvâsî, Seyyid Tâhâ yoluyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşır.

3. Abdullah Mekî'ye (Erzincânî) Ulaşan Silsileler. a) Terzi Baba. Asıl adı Mehmed Vehbi (Hayyât, ö. 1848) olan Terzi Baba'nın silsilesi Abdullah Mekî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşır. Bu silsile Terzi Baba'dan sonra Hacı Mustafa Fehmi Efendi, Leblebici Baba (Süleyman Efendi), Hacı Hâfız (Mehmed Rüşdü), Mehmed Abdülbâki, Çiminli Baba, Arapkirli Ömer Baba, Hüdâî (Köveneli Hacı Ömer) şeklinde devam etmiştir. b) Yanyalı Mustafa İsmet Efendi (ö. 1872). Bu zatın silsilesi de Abdullah Mekî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşır. Edirne ve İstanbul'da Hâlidîliği yayan İsmet Efendi Fatih-Çarşamba'da 1853'te bir dergâh kurmuştu. Müridleri arasında Memduh Paşa gibi devlet adamları da vardı. Silsilesi Halil Nûrullah Efendi, Ali Rızâ Bezzâz, Ahîskavî Ali Haydar Efendi şeklinde devam etmiştir. c) İsmail Hakkı Toprak (ö. 1973). Garîbullah İhrâmî diye tanınan Sivaslı İhrâmîzâde İsmâil Hakkı'nın silsilesi Hacı Ahmed Niksârî, Mustafa Hâkî Tokadî, Halil Hamdi Tokadî, Mustafa Çorumî, Yahyâ Dağıstânî yoluyla Abdullah Mekî'ye ulaşır. Darendeli Osman Hulûsi Ateş (ö. 1990) onun halifesidir.

4. Muhammed Kudsî'ye Ulaşan Silsileler. Memiş Efendi diye tanınan Muhammed Kudsî (ö. 1852) Hâlid el-Bağdâdî'nin halifesidir. Halifeleri Konya merkez olmak üzere İstanbul, Kırım, Trabzon, Sivas, Tarsus ve Manisa'da faaliyet göstermiştir. Silistrelî Hacı Feyzullah Efendi (ö. 1875), Konyalı Topbaşzâde Ahmed Kudsi Efendi ile (ö. 1889) Seydişehirli Abdullah onun halifelerindendi. Hacı Feyzullah Efendi İstanbul'da Fatih-Halıcılar'da kendi adına bir dergâh kurmuştu. Şair Leskofçalı Galib ve Mehmed Emin Paşa onun müridleriydi. Seydişehirli Abdullah Efendi'nin mensuplarından Halil Develioğlu (ö. 1933) Tarsus ve çevresinde faaliyet göstermiş ve harekete Biberiyye adı verilmiştir. Muhammed Kudsî kolunda kadınların da tarikat silsilesinde yer aldığı dikkate değer bir grup vardır. Bunların silsileleri Hâlid el-Bağdâdî, Muhammed Kudsî, Abdullah Seydişehirî, Mersinli Hacı Abdullah, Hâce Hûriye Emret, Hâce Kül-

süm, Muazzez Anne (İstanbul) şeklinde devam etmiştir.

5. Ali es-Sebtî'ye Ulaşan Silsileler. a) Hâlid el-Bağdâdî'nin halifesi olarak Palu'daki tekkesinde faaliyet gösteren Ali es-Sebtî'den sonra yerine Mahmud adlı oğlu geçti. Şeyh Mahmud'un yedi oğlundan Said (Şeyh Said) Hınıs Tekkesi'nde faaliyet göstermiş, idamından (1925) sonra yerine oğlu Selâhaddin geçmişti. Şeyh Selâhaddin Fırat'tan (Saidoğlu) sonra ise oğlu Şeyh Mehmed Said, Palu ve Erzurum'da babasının halifesi olarak faaliyette bulunmuştur. b) Muhammed İhsan Oğuz (ö. 1991). Silsilesi Ahmed el-Kürdî, Ali es-Sebtî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşır. Kastamonu'da faaliyet göstermiş olan Oğuz'un adına kurulan vakıf İstanbul'da eserlerini yayımlamaktadır. c) Mahmud Sâmîni. Ali es-Sebtî'nin halifelerinden Mahmud Sâmîni ve onun halifesi Erzurumlu Osman Bedreddin (İmam Efendi) doğu illerinde faaliyet göstermişlerdir.

6. Muhammed b. Abdullah el-Hânî'ye Ulaşan Silsile. Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden olan Hânî (ö. 1862) Mûsâ Safetî Paşa'nın daveti üzerine İstanbul'a gelmiş, Sultan Abdülmecid'le görüşmüş, İstanbul'da pek çok mürid edinmiş ve Anadolu'ya da halifeler göndermiştir. Ayasofya vâizi Yûsuf Efendi, Arpacılar Camii imamı Hacı Ahmed Efendi, Bursa'da Ulucami imamı İsmâil Vehbi Efendi, Kullalı İsmâil Efendi onun Anadolu'da faaliyet gösteren halifelerinden bazılarıdır.

7. Osman Sirâceddin et-Tavîlî'ye Ulaşan Silsile. Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden olan Osman Sirâceddin (ö. 1866) ve soyundan gelenler genellikle İran ve Irak'ta faaliyet göstermişlerdir. 1986'da İstanbul'a gelerek Bückçekmece Hadımköy'e yerleşen torunlarından Osman Sirâceddin es-Sânî (ö. 1997) faaliyetlerine burada devam etmiştir.

8. Hâlid el-Cezerî Silsilesi. Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Hâlid el-Cezerî'ye bağlı olanlar Suriye, Irak ve Güneydoğu Anadolu'da faaliyet göstermektedirler.

Türkiye'de ve İngiltere merkezli olarak Batı'da faaliyet gösteren Nâzım Kıbrısı'nın de silsilesi Abdullah Dağıstânî, Şerefeddin Dağıstânî, Muhammed Medenî, Ebû Ahmed Suhûrî, Cemâleddin Cumûkî, Seyyid Muhammed Yarâğî, Hasan Muhammed Şîrvânî, İsmâil Kürdânî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdâdî'ye ulaşır.

Nakşibendî tarikatında "melâmetî tavır" ayrı bir önem taşır. Bazı bakımlar-

dan Nakşibendiyye'nin melâmet ehline yakın olduğu bilinmektedir. Büyük Nakşibendiyye şeyhleri âdâb ve erkâna, usul ve şekle fazla önem vermemek suretiyle melâmet ehline yaklaşmışlardır. Ancak bu durum Hâlidîyye ile birlikte tam aksi bir istikamet kazanmıştır. Bununla birlikte Hâlidîler içinde melâmîmeşrep şeyhler de vardır.

Alevî temayülün en az bulunduğu tarikat Nakşibendîlik'tir. Hatta Nakşibendîlik Şîî ve Alevî temayüllere karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış, sahâbenin önemini ve değerini kuvvetle vurgulamıştır denilebilir. Ancak istisna olmakla birlikte Ehl-i beyt sevgisini ön plana çıkaran, Muâviye ve Yezîd'i lânetleyen Hâlidî şeyhleri de vardır. Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden İsmâil Şîrvânî'nin halifesi Hamza Nîgârî ve mensupları Muâviye'den nefret ederler.

Hâlidî şeyhlerinin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri Kuzey Irak, Kuzeybatı İran, Kuzeydoğu Suriye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Hâlidîyye'nin yayılma merkezi olmuştur. Hâlid el-Bağdâdî dönemine kadar Berzencî, Talabânî ve Sâdât-ı Nehrî gibi Kâdiriyye tarikatına mensup şeyhlerin hâkimiyetinde olan bu bölgelerde Nakşibendîlik Hâlid el-Bağdâdî'nin faaliyetleri neticesinde yerleşmiştir. Başlangıçta Kâdirî şeyhleriyle çatışan Hâlid el-Bağdâdî ve halifeleri zamanla bu mücadeleden galip çıkmışlar, hatta Berzencî ve Sâdât-ı Nehrî şeyhlerinin Nakşibendiyye tarikatına geçmesini sağlamışlardır.

Hâlidîler, Doğu Anadolu'da daha çok Bitlis çevresinde ve Nurşin'de yoğunlaşmış faaliyet göstermişlerdir. Şeyh Abdurrahman Tâgî, Seyyid Tâhâ Hakkârî'nin halifesi Sıbgatullah Arvâsî'nin etkisiyle Kâdirîlik'ten Hâlidîliğe dönünce Hâlidîlik bölgede hızla gelişti. Daha sonra Nurşin'e yerleşen Tâgî burasını tarikat merkezi haline getirdi. Ölümünden sonra halifesi Şeyh Fethullah Verkânîsî, onun da ölümünden sonra Tâgî'nin "Hazret" lakabıyla tanınan oğlu Molla Muhammed Ziyâeddin bu faaliyetleri sürdürdüler. Bu dönemde Nurşin'in önemi daha da arttı. Bedüzzaman Said Nursi, Ahmed Haznevî, Şefik Arvâsî, Şeyh Alâeddin burada öğrenim gördüler.

Hâlidîlik doğu ve güneydoğuda bölgenin içtimâî ve tarihî yapısının bir gereği olarak genellikle soy güder, şeyhlik babadan oğula geçer; seyyidlik inancı da bu geleneği pekiştirir. Buna karşılık Hâlidîliğin Anadolu ve Trakya'daki kollarında bu duruma rastlanmaz.

Hâlidî şeyhleri, 1924'te medreseler kapatıldıktan sonra doğu ve güneydoğu bölgesinde resmî medresede okutulan ilimleri kendi özel medreselerinde okutmaya devam etmişlerdir. Buralarda öğrenim gören pek çok talebe daha sonra Türkiye'nin çeşitli yerlerinde müftü, vâiz ve imam olarak görev yapmıştır.

Hâlidîyye Türkiye'de eğitim, öğretim, dinî hayat, basın, bilim ve sanat hayatı üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Tarihçi ve âlim İbnülemin Mahmud Kemal ve kardeşi Tevfik Efendi Hâlidî şeyhi Abdülmennân Efendi'den, Leskofçalı Galib Silistreli Feyzullah Efendi'den, Erzurumlu Âşık Emrah Kastamonulu Şeyh Ahmed Siyâhî'den feyiz almışlardır. Bugün de Hâlidî silsilelerine mensup olanlar basın, yayın ve eğitim alanlarında faaliyet göstermektedir. Ayrıca bunlar tarafından kurulan vakıfların bir kısmı Türkiye genelinde, bir kısmı yerel olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Osmanlı döneminde Kuzey Irak, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da önemli bir güç haline gelen ve halk üzerindeki nüfuzunu arttıran Hâlidî şeyhleri önemli siyasi ve içtimâî roller oynamışlardır. 1914'te Taşkesenli Şeyh Ahmed önderliğinde İttihat ve Terakkî idaresine karşı ayaklanan Şeyh Şehâbeddin ve Seyyid Ali yakalanarak idam edildiler. İsyana katılmadığı için Sultan Reşad tarafından ödüllendirilen Şeyh Muhammed Ziyâeddin davet edildiği halde Erzurum Kongresi'ne katılmamıştır. Mustafa Kemal 1919'da kendisine mektup yazarak yardımını istemişti. Bir Hâlidî şeyhi olan Şeyh Said'in 1925'te ayaklanması üzerine bu isyana katılıp katılmama meselesini görüşmek üzere Bitlis'in bir köyünde bir araya gelen Şeyh Ma'sûm, Şeyh Selâhaddin, Şeyh Alâeddin ve diğer Hâlidî şeyhleri isyana taraftar olmamışlar, sadece Vartolu Şeyh Mahmud isyana katılmıştı. 1930'da meydana gelen Menemen olayı sebebiyle Şeyh Esad Erbîlî ve müridleri tutuklanmışlar ve İstiklâl mahkemelerinde yargılanmışlardı.

Barzânî ailesine mensup Hâlidî şeyhlerinin ilki olan Şeyh Tâceddin'in soyundan gelen Molla Mustafa Barzânî ile oğlu Mesud Barzânî Kuzey Irak'ta siyasî açıdan önemli bir rol oynamışlardır.

Hâlidîyye'nin ortaya çıkışı, Osmanlı Devleti'nde ıslahat ve tanzimat hareketlerinin yapıldığı bir döneme rastlar. İstanbul'da faaliyet gösteren Hâlidîler bu hareketlere karşı ilgisiz kalmadılar. Devlet ve siyaset adamlarıyla sıkı ilişkiler kura-

rak yönetim üzerinde etkili olmaya çalıştılar. Genel olarak Jön Türkler'e karşı II. Abdülhamid'i desteklediler. Erbilî Esad Efendi ise bu hususta farklı bir yol takip ettiğinden Erbil'e sürüldü. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine İstanbul'a dönüp Kânûn-ı Esâsî hareketini destekleyen *Tasavvuf* dergisinde yazılar yazdı ve Cem'iyet-i Sûfiyye'nin ikinci başkanını oldu.

Hâlidî şeyhleri 1946 yılında demokrasiye geçilmesi üzerine seçimlerde etkili olmaya başladılar. Siyasî partiler, oy toplamak için şeyhlerin çocukları ve torunlarını listelerinden aday gösterdiler. Kasım Kufralı, Şeyh Selâhaddin'in oğulları Kâmrân İnan, Âbidin İnan, Şeyh Muhammed Ma'sûm'un oğlu Muhittin Mutlu, Şeyh Said'in torunu Abdülmelik Fırat, Şeyh Fethullah'ın torunu Gıyasettin Emre, Şeyh Ali es-Sebtî'nin torunu Ali Rıza Septioğlu çeşitli dönemlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde görev yaptılar.

Hâlidî Tekkeleri. Nakşibendiyye'de böyle bir gelenek bulunmamakla birlikte Hâlid el-Bağdâdî erbaîne girmeyi tarikatının esasî haline getirmiş, itirazlara rağmen bu tutumunu sürdürmüştü. Erbaîne girilmesi ve hatm-i hâcegânın topluca icra edilmesi Hâlidî tekkelerine bir canlılık getirdi. Hâlid el-Bağdâdî'nin vefatından sonra Şam, Musul, Bağdat, Mekke, Medine, İstanbul ile Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli şehirlerinde tekkeler açıldı. Günümüzde bu tekkeler özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da "divan" adıyla faaliyetlerini sürdürmektedir.

İstanbul'daki en eski Hâlidî tekkesi Fatih-Çarşamba'daki İsmet Efendi (ö. 1872) Tekkesi'dir. Koca Hüseyin Paşa'nın Eyüp'te kendi adına kurduğu tekke Hâlidî tekkesi olarak faaliyet göstermiştir. Silistreli Hacı Feyzullah Efendi İstanbul'da Fatih-Halicılar'da kendi adıyla tanınan tekkeyi kurmuştu. Mustafa Saffet Paşa Hâlidîler için yine İstanbul'da bir tekke yaptırmıştı. Bâbîâli'deki Gümüşhânevî Tekkesi de Hâlidîliğin önemli bir merkezi olmuştur. Abdülfettâh el-Akrî Üsküdar'daki Alaca Minare Tekkesi'nde, Şeyh Esad Erbilî de Şehremini'deki Kelâmî Dergâhı'nda faaliyet göstermiştir. Önceleri diğer tarikatlara ait olan bazı tekkeler sonradan Hâlidîler'in eline geçmiştir. Özellikle 1826'da kapatılan Bektaşî tekkelerinin Hâlidîler'e verilmesi bu tarikatın daha da güçlenmesine vesile olmuştur.

Tekkelerin 1925'te kapatılmasından sonra Hâlidîler önce evlerde, daha sonra

kurdukları dernek ve vakıf merkezlerinde sohbet toplantıları düzenleyerek faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Nakşibendîliğin "zikr-i hafî"yi esas alması ve evradın daha çok münferiden icra edilmesi mensuplarının tarikat yasağından fazla etkilenmemesini sağlamıştır (tarikatın âdâb ve erkânı için bk. NAKŞİBENDİYYE).

BİBLİYOGRAFYA :

Osman b. Sened, *Aşfa'l-mevârid*, Kahire 1313; İbrâhim Fasih el-Haydarî, *el-Mecdû't-tâlid fî menâkıbi's-şeyh Hâlid*, Kahire 1292; Es'ad Sâhib, *en-Nürü'l-hidâye*, Kahire 1311; a.mlf., *el-Füyûzâtü'l-Hâlidîyye*, Kahire 1311; a.mlf., *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid* (haz. Dilaver Selvi – Kemal Yıldız), İstanbul 1993; Mustafa Fevzî, *He-diyyetü'l-Hâlidîn*, İstanbul 1313; Abdülmecid el-Hânî, *el-Hadâ'îku'l-verdiyye*, Kahire 1308, s. 258, 272; Lutfî, *Târih*, I, 285-286; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 161; A. Haurani, "Shaikh Khâlid and the Naqshbandi Order", *Islamic Philosophy and the Classical Tradition* (ed. S. M. Sten v.dğr.), Oxford 1972, s. 89-103; İrfan Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin*, İstanbul 1984, s. 231-294; *Nakşî ez Mevlânâ: Hâlid-i Nakşibendî ve Peyrevân-ı ũ* (nşr. M. Mu'temedî), Tahrân 1368 hş.; Butrus Abu Manneh, "Khalwa and Râbita in the Khâlid Suborder", *Naqshbandis* (ed. M. Gaborieau v.dğr.), Paris 1990, s. 299-302; a.mlf., "Gülhane Hatt-ı Hümayunun İslâmî Kaynakları-1" (trc. Şaban Bıyıklı), *Dergah*, VII/73, İstanbul 1996, s. 16-19; Müfid Yüksel, *Kürdistan'da Değişim Süreci*, Ankara 1993, s. 82-189; M. Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan*, London 1994, s. 39-46; İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1994, s. 74-76; M. van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet* (trc. Remziye Arslan), Ankara, ts., s. 240-325.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

HALÎF

(bk. HİLF).

HALİFE

(bk. HİLÂFET).

HALİFE

(الخليفة)

Şeyhi adına
irşad faaliyetinde bulunan
ve ölümünden sonra
yerine geçen kimse;
insân-ı kâmil anlamında
tasavvuf terimi.

Sözlükte "arkada olmak, birinin arkasından gelmek, yerine geçmek" anlamlarına gelen **half** kökünden türetilmiş olup "birinin yerine geçerek işini, göre-

mini devam ettiren" şeklinde açıklanan (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hlf" md.; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, "hlf" md.; *Lisânü'l-Arab*, "hlf" md.) **halife** kelimesi (çoğulu **hulefâ**, **halâif**) terim olarak biri siyasette, diğeri tasavvufta olmak üzere başlıca iki alanda kullanılmaktadır. Bir kimsenin diğeri bir zatın yerini tutmasına **hilâfet**, halife tayin etme işine de **istihlâf** veya **tahlîf** denir.

İnsanın Allah'ın halifesi olup olamayacağı sûfilardan önce ulemâ tarafından tartışılmış, "Yeryüzünde bir halife yaratacağım" (el-Bakara 2/30); "Sizi yeryüzünün halifeleri kulan..." (el-En'âm 6/165; en-Neml 27/62) meâlindeki âyetlerde geçen halife kelimesi iki şekilde açıklanmıştır. Bazı âlimlere göre insan kendinden önce yeryüzünde hâkim olan cinlerin yerine getirdiği için "bu varlık türünün ardından gelenler" anlamında Hz. Âdem ve soyuna halife denmiştir. İbn Abbas'ın bu görüşte olduğu rivayet edilir. Bu görüş sahipleri "Allah resulünün halifesi" ifadesini kullanır, ancak "Allah'ın halifesi" tabirinden hoşlanmazlar (Mâverîdî, s. 15). İbn Mes'ûd'un da katıldığı ikinci görüşe göre Hz. Âdem ve insan yeryüzüne hükmettiği için Allah'ın halifesi olmuştur. "Ey Dâvûd! Balz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet" (Sâd 38/26) meâlindeki âyet de bu görüşü desteklemektedir (Fahreddin er-Râzî, I, 381; İsmâil Hakkı Bursevî, I, 64).

Mutasavvıflar, halife konusundaki görüşlerini geliştirirken terimin "insanlar arasında Allah adına hükmetme" şeklindeki ikinci anlamını esas almışlardır. Hasan-ı Basrî, takvâ sahibi temiz ve seçkin kullar için "Allah'ın halifesi" tabirini kullanmış olmakla beraber (Taberî, XXIV, 117) ilk sûfiler arasında bu konu üzerinde durulmamış, halife ve hilâfet bir tasavvuf kavramı olarak insan-ı kâmil ve kutub fikrinin gelişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Halife kelimesine ilk defa tasavvufî anlam yükleyen Gazzâlî olmuştur. İnsanın Allah tarafından üflenen bir ruh taşıdığına (bk. el-Hicr 15/29) ve Allah'ın Âdem'i kendi sûretinde yarattığına dikkat çeken Gazzâlî, Allah ile insan arasında mânevî mahiyette özel bir münasebetin bulunduğunu, bu münasebetin yazıyla anlatılmasının mümkün olmadığını ifade eder ve insanın Allah'ın halifesi olmasını bu münasebete bağlar (*İhyâ*, III, 315; IV, 294). Gazzâlî, Allah'ın kendisine isimleri öğretmiş olması sebebiyle Âdem'in O'nun halifesi olmaya hak